

УДК 340.12

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ НАУЦІ

Середюк В.В., к. ю. н.,
асистент кафедри теорії права та держави
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена розгляду основних теоретичних підходів, у межах яких досліджується й визначається поняття юридичної відповідальності.

Ключові слова: юридична відповідальність, підхід, правова наука, обов'язок, санкція, покарання, правовідносини, гарантії прав, примус.

Статья посвящена рассмотрению основных теоретических подходов, в рамках которых осуществляется исследование и определение понятия юридической ответственности.

Ключевые слова: юридическая ответственность, подход, правовая наука, обязанность, санкция, наказание, правоотношения, гарантии прав, принуждение.

Serediuk V.V. MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING LEGAL RESPONSIBILITY IN UKRAINIAN LAW THEORY

The article considers the main theoretical approaches according to which the concept of legal responsibility is being researched and defined.

Key words: legal responsibility, approach, law theory, duty, penalty, coercion, guarantees rights enforcement, legal relations, sanction.

Постановка проблеми. Поняття юридичної відповідальності належить до кола проблем, які завжди породжували в науці багато дискусій і гострих суперечок. До сьогодні не вироблено єдиного, повного й точного визначення поняття юридичної відповідальності. Аналіз історіографії дослідження юридичної відповідальності свідчить про її розгляд у контексті більш загального, ширшого поняття – «відповідальність». Поняття відповідальності розглядається у філософії, соціології, етиці, психології.

Ступінь розробленості проблеми. Характерним для вітчизняної науки є підхід, відповідно до якого юридична відповідальність становить різновид соціальної відповідальності, що пояснює її гуманістичну та соціальну сутність. Дослідженню цієї проблеми присвячені наукові роботи К. Басіна, С. Бобровник, О. Жуковської, М. Кельмана, В. Копейчикова, В. Марчука, О. Мурашина, Н. Оніщенко, В. Рабіновича, О. Скаун та інших, які суттєво розширили й доповнили сферу юридичних досліджень.

Мета статті – узагальнення теоретичних підходів, у межах яких досліджується юридична відповідальність і розкривається її поняття.

Виклад основного матеріалу. Багатозначність і складність понять «відповідальність», «соціальна відповідальність» зумовлюють множинність і різноманітність визначень поняття «юридична відповідальність».

Найпоширенішим підходом у вітчизняній правовій науці є розгляд юридичної відповідальності як заходу державного примусу. Таке розуміння склалося в радянський період. Його основними прихильниками були С. Братусь, О. Иоффе, О. Лейст, М. Шаргородський та ін.

Так, О. Иоффе й М. Шаргородський [1, с. 314] виходили з погляду на відповідальність як реалізацію санкції, що є наслідком

правопорушення. Науковці запропонували загальнотеоретичне визначення юридичної відповідальності. Згідно з думкою цих учених, остання становить захід примусу щодо дотримання правових норм, що застосовується органами держави до порушника цих норм. Відповідно, юридичною відповідальністю не вважаються юридичні факти та правовідносини, не пов'язані з примусом держави. Добровільне відшкодування збитків у результаті делікту або простроченого зобов'язання не розглядається як юридична відповідальність.

За цим підходом, примус застосовується тільки під час ухилення від добровільного виконання обов'язку [2, с. 95]. Цей примус і вважається відповідальністю.

У сучасній правовій науці України цього підходу дотримуються С. Бобровник, В. Котюк, О. Скаун, Т. Тарахонич, однак із певними застереженнями.

Так, В. Котюк наголошує, що юридична відповідальність – «це міра покарання правопорушника шляхом позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей (матеріальних, духовних чи особистих), які йому належали до факту правопорушення, від імені держави (суспільства), на підставі закону або іншого нормативного акта з метою попередження правопорушень в перспективі і відновлення (чи відшкодування) втрачених суб'єктивних прав на матеріальні і духовні цінності» [3, с. 121]. У цьому визначенні особливо доречним вважаємо зазначення того, що позбавлення певних благ відбувається від імені не лише держави, а й суспільства. Таке твердження актуальне в період побудови демократії, адже державу й закони формує суспільство. Однак, на нашу думку, юридичну відповідальність не варто розглядати як захід покарання. Більшість учених погоджуються в тому, що покарання може бути складовою юридичної відповідальності. Особа може бути звільнена

від відбування покарання, проте все ще нестиме відповідальність.

Подібно підходить до визначення юридичної відповідальності й О. Скакун [4, с. 431], розуміючи її як передбачені законом вид і міру державно-владного (примусового) зазнання особою втрат благ особистого, організаційного та майнового характеру за вчинене правопорушення.

На думку Т. Тарахонич [5, с. 209], юридична відповідальність – не лише міра державного примусу (особистого, майнового чи організаційного характеру), що застосовується до суб'єктів, які скоїли правопорушення, вона пов'язана з покладанням на них нового додаткового обов'язку. Зазначимо, що запропоноване визначення полягає в теоретичному узагальненні галузевого положення ч. 1 ст. 622 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), що зобов'язує боржника виконати зобов'язання в натурі, навіть у випадку сплати неустойки та відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, якщо інше не встановлено договором або законом. Роз'яснення з приводу застосування цієї норми наводить Верховний Суд України [6], зазначаючи, що виконання додаткового зобов'язання не звільняє боржника від виконання основного зобов'язання в натурі, якщо у спорі при цьому не порушується питання про розірвання договору.

Варто зауважити, що юридична відповідальність, навіть будучи пов'язаною із державним примусом, не може зводитися до нього. Крім того, суб'єкт, який порушив норму, наприклад, за цивільним договором, може добровільно понести відповідальність за таке порушення без залучення державних органів, тоді як у протилежному випадку участь державних органів забезпечена за ініціативи іншої сторони.

Відповідно до іншого підходу у вітчизняній науці, юридичну відповідальність визначають як санкцію за порушення правової норми. Така точка зору також була запропонована в радянський період, її дотримувалися О. Йоффе, О. Лейст, І. Самощенко, М. Фарукшин, М. Шаргородський та ін. На думку І. Самощенка й М. Фарукшина [7, с. 54], юридична відповідальність є синонімом останньої стадії державного примусу – стадії реалізації санкції.

В. Примах також розцінює юридичну відповідальність як покарання, а конкретніше – як різновид санкції, зміст якої полягає в нововиниклих правоохоронних відносинах, закріплюється у відповідних правових нормах (санкціях правових норм) і формує специфіку кожної санкції, що є заходом цивільної відповідальності [8, С. 58–59]. Як можна помітити, у цьому визначенні автор не проводить чіткого розмежування між покаранням, санкцією та відповідальністю. Санкцію і юридичну відповідальність він в одному випадку ототожнює, а в іншому – називає одну заходом або різновидом іншої. Таке визначення побудоване методологічно й логічно некоректно, а тому потребує суттєвого доопрацювання.

Недоліком цього підходу, на нашу думку, є неврахування всіх суттєвих особливостей юридичної відповідальності. Юридична відпо-

відальність – соціально-правове явище, що має комплексний характер, не може зводитися виключно до реалізації санкції. Водночас, відповідно до формально-догматичного методу юридичної науки, цей підхід найточніше відображає настання юридичної відповідальності.

Корелювання понять «відповідальність» і «обов'язок», їх тісний логічний і семантичний зв'язок зумовили виникнення наукового підходу, згідно з яким юридична відповідальність визначається через поняття обов'язку. Цього підходу дотримувалися С. Братусь, П. Рабінович, В. Смирнов та інші.

Відомо, що законодавство України не визначає поняття юридичної відповідальності, проте Верховний Суд України в рекомендаціях судам щодо застосування Закону України «Про захист прав споживачів» [9] дійшов висновку, що за змістом п. 6 ст. 15 Закону під відповідальністю виконавця за недоліки виконаних робіт або наданих послуг варто розуміти його обов'язок усунути (виправити) ті з них, які виникли не з вини самого споживача [6]. У цьому випадку спостерігаємо цивілістичний вектор розуміння й визначення сутності юридичної відповідальності.

На думку С. Братуса [2, с. 69], юридична відповідальність – це виконання основного обов'язку, що існував до правопорушення, або виконання нового обов'язку, що виник у результаті правопорушення. Це виконання забезпечується державним примусом.

На нашу думку, варто погодитися з О. Йоффе [1, с. 318; 49] у тому, що якби відповідальність полягала лише у виконанні основного обов'язку, то не справляла б виховного та превентивного впливу стосовно правопорушень у майбутньому. Саме тому О. Йоффе наполягає на тому, що юридична відповідальність – це зазнання втрат матеріального й особистого характеру, пов'язані з покладанням додаткового обов'язку водночас із примусом виконання основного зобов'язання.

П. Рабінович також убачає сутність юридичної відповідальності в закріпленому в законодавстві й забезпечуваному державою юридичному обов'язку правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали [10, с. 136]. Науковець також зазначає, що в державному примусі втілюється негативна реакція суспільства на правопорушення. Факт правопорушення та притягнення до юридичної відповідальності цікавить потерпілу особу й не стільки з позиції порушення норми, скільки з позиції завдання шкоди або порушення благ, інтересів, суб'єктивних прав потерпілої особи.

Визначаючи юридичну відповідальність як вид соціальної, В. Копейчиков [11, с. 204] виокремлює характерні ознаки, що виділяють її з-поміж інших видів соціальної відповідальності, а саме: зовнішній характер, застосування лише за здійснені правопорушення, зв'язок із державним примусом у формах каральних і правовідновлювальних заходів, визначеність у нормах права. Визначення відображає фактичну дійсність, але не розкриває сутності, змісту явища юридичної відповідальності.

Окрему позицію щодо визначення юридичної відповідальності запропонувала О. Плещук [12, С. 109–111]. Виходячи з аналізу причинності відповідальності, науковець розглядає останню як конкретну життєву обставину, яка виникла на підставі санкцій закону й акту застосування заходів державного примусу до особи за вчинене нею правопорушення. На підтвердження цієї тези дослідник наводить приклад того, як закон пов'язує з юридичною відповідальністю (юридичним фактом) виникнення, зміну, припинення правовідносин. Наприклад, у результаті цього факту особа вступає у відносини з виправною установою, вступає у нові відносини з відшкодування шкоди, відбування адміністративного стягнення у вигляді виправних робіт, звільнення за порушення трудової дисципліни, відмови від виконання боржником основного зобов'язання тощо.

Цей підхід, на нашу думку, є цікавим, проте недостатньо вивченим та обґрунтованим. Зокрема, зауважимо, що небезпечним є ототожнення юридичної відповідальності з прийняттям індивідуально-правового акта. З цього приводу є низка зауважень. По-перше, індивідуально-правовий акт є процесуальною підставою юридичної відповідальності. По-друге, на сьогодні в юридичній науці поширеною є думка, що індивідуально-правовий акт є юридичним фактом, оскільки він містить указівку на виникнення, зміну, припинення правовідносин, зокрема й відносин юридичної відповідальності.

Розуміння юридичної відповідальності як реалізації санкції за правопорушення ґрунтується на виокремленні етапів механізму правового регулювання. Одним із підходів є також визначення юридичної відповідальності як елемента (етапу) механізму правового регулювання. Прихильниками цього підходу є І. Самощенко, О. Скакун, Т. Тараконич, М. Фарукшин.

Відповідно до цього погляду, механізм правового регулювання складається з таких стадій: механізму правотворчості, механізму реалізації суб'єктивних прав і суб'єктивних юридичних обов'язків, механізму покладання юридичної відповідальності (чи державного примусу) [4, с. 506]. Юридична відповідальність визначається як захід державного примусу, що є елементом правового регулювання та бере участь у процесі впорядкування суспільних відносин. Цей підхід знаходиться на межі підходів розуміння юридичної відповідальності як санкції та державного примусу і є відображенням їх подальшого розвитку.

Доцільно також звернути увагу на підхід у вітчизняній науці, відповідно до якого юридична відповідальність визначається як гарантія прав і свобод людини та громадянина. Його актуальність зумовлена сучасною ситуацією в українській науці й суспільстві. Серед прихильників цього підходу можна назвати С. Бобровник, В. Васецького, О. Грищука, В. Журавського, Т. Заворотченко, В. Зайчука, Н. Оніщенко [13, с. 364–367; 14, с. 123–128; 15, с. 92–94] та ін.

У правничій літературі під юридичними гарантіями розуміють державно-правові засо-

би, які забезпечують здійснення й охорону прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Згідно з аналізованим підходом, юридичну відповідальність розглядають як такий державно-правовий засіб.

Це також засвідчує, що зміни в розгляді юридичної відповідальності з позиції прав і свобод людини полягають у її переосмисленні в напрямі правового інструменту охорони та захисту благ людини й відході від напрямку покарання. Аналізований підхід є перспективним для юридичної науки та практики, розкриває нові вектори розвитку інституту юридичної відповідальності.

У зв'язку з тим, що юридична відповідальність не може існувати поза правовідносинами, вона виникає та здійснюється в межах правовідносин, у вітчизняній науці склався підхід, відповідно до якого юридична відповідальність розглядається й визначається як правовідносини (правовідношення). До прихильників цього підходу можна зарахувати О. Лейста, А. Марцева, А. Машкова, Є. Харитонова та ін.

З огляду на нормативну конструкцію відповідальності й правовідносин О. Лейст [16, с. 170] запропонував під юридичною відповідальністю розуміти динамічні правовідносини між правопорушником і державними органами або між потерпілим і заподіювачем шкоди.

Вітчизняні науковці Є. Харитонов та О. Харитонова [17, с. 23–29] роз'яснюють, що підходи до визначення юридичної відповідальності як заходу захисту прав або як обов'язку за своєю сутністю є різновидами її розгляду в контексті теорії правовідносин. Тому юридичну відповідальність учені визначають як охоронні правовідносини, вона виникає в результаті порушення прав, інтересів учасників суспільних відносин, а також правових норм, що передбачають санкції за таке порушення.

Водночас науковці не розкривають змісту таких правовідносин, очевидно, в одному з аспектів сутності юридичної відповідальності вони також ототожнюють її із правовими відносинами.

На думку А. Машкова [18, с. 72–82], визначення юридичної відповідальності через категорію «правовідношення» й розроблення теорії юридичної відповідальності в руслі теорії правовідносин – єдиний спосіб узгодити між собою всі підходи до розуміння відповідальності в праві та вирішити дискусію з цього приводу. У межах запропонованої конструкції складу правовідносин можливе об'єднання в загальнотеоретичному аспекті позитивного й негативного аспектів юридичної відповідальності. Однак ця конструкція не вирішує проблеми можливості виявлення в юридичній відповідальності позитивного аспекту. Це зумовлено тим, що такий аспект містить морально-етичне оцінювання поведінки особи, тоді як юридична відповідальність полягає у правовому оцінюванні діянь особи.

З позиції теорії правовідносин юридична відповідальність має всі необхідні складові: об'єкт, суб'єкти, зміст. Такий склад, за А. Машковим, характерний для негативного (ретропективного) та позитивного (проспективного) розуміння юридичної відповідальності.

Досі ми розкривали підходи, які визначають юридичну відповідальність як певне явище, що настає після порушення норми. Таке розуміння у вітчизняній науці позначається ретроспективним поглядом на відповідальність. Юридична відповідальність у ретроспективному аспекті становить покладання на особу в результаті правопорушення негативних наслідків, що полягають у певних втрачаних майнового та/або особистого характеру. З таким розумінням сутності юридичної відповідальності погоджуються науковці – прихильники більшості зазначених підходів.

Серед сучасних прибічників двоаспектного підходу можна назвати В. Марчука, Л. Ніколаєву, М. Кельмана, О. Мурашина, Н. Хому, О. Зелену, К. Басіна й інших.

У кримінально-правовому дослідженні В. Смирнов [19, с. 78–79] висловив думку, що поряд із відповідальністю, яка настає внаслідок скоєння правопорушення, існує відповідальність як установлений законом обов'язок здійснити дії, що відповідають природі соціалістичного ладу. Пізніше П. Недбайло висловив думку про відповідальність «за здійснення позитивних дій», обґрунтовуючи її тим, що серцевиною правової норми є диспозиція, а не санкція. Юридична відповідальність тут розуміється як свідоме та добросовісне ставлення до покладеного на особу обов'язку чи доручену справу. Науковець зазначав, що соціальний зміст «позитивної відповідальності» полягає в досягненні позитивного результату шляхом здійснення діяльності, що відповідає вимогам певної ситуації й об'єктивно зумовлена вимогами часу [20, с. 51].

Теоретичною основою існування ідеї «позитивної юридичної відповідальності» стали неоднакові підходи науковців до розуміння державного примусу й намагання визначити відповідальність через філософський, а не правовий зміст цієї категорії.

При цьому з огляду на діаметральну протилежність визначень ретроспективної та позитивної юридичної відповідальності прибічниками двоаспектного підходу не сформульовано поняття юридичної відповідальності, яке охоплювало б зміст двох зазначених аспектів. Сучасні визначення, які включають у себе два аспекти відповідальності, формуються шляхом поєднання визначень понять негативної й позитивної відповідальності. Якщо в майбутньому єдине визначення юридичної відповідальності можливе з огляду на її двоаспектність, то воно має ґрунтуватися на інших логічних і методологічних засадах.

На нашу думку, виокремлення позитивної відповідальності призводить до розмитості та неможливості застосування поняття юридичної відповідальності, до подвоєння, а почасти й підміни понять «обов'язок» і «відповідальність». Юридична відповідальність виникає на основі правового оцінювання, тоді як позитивна – на основі індивідуального, морального оцінювання. Позитивна відповідальність як позитивне ставлення особи до вчинюваних нею дій або виконання покладених на неї обов'язків, по-перше, може бути різновидом соціальної відповідальності, що ґрунтується на загальному філософському розумінні від-

повідальності, а по-друге, може бути однією із властивостей свідомості особи, але не юридичною відповідальністю.

Висновки. У вітчизняній правовій науці юридична відповідальність розглядається з позиції низки підходів. Причинами цього, на нашу думку, слугують п'ять основних факторів. По-перше, не існує легального визначення поняття «юридична відповідальність» чи навіть визначення будь-якого з галузевих видів відповідальності. По-друге, поняття відповідальності характеризується полісемантичністю з погляду етимологічного чи мовного аналізу поняття. Філософська й суспільствознавча література також не містить єдиного чіткого розуміння понять «відповідальність» і «соціальна відповідальність», які доповнили б дослідження юридичної відповідальності. По-третє, будь-яке правове явище може розглядатися в межах різних підходів до розуміння права, відповідно до кожного з них юридична відповідальність також набуває відмінного тлумачення та визначення. По-четверте, юридична відповідальність нерозривно пов'язана з моральною, політичною, релігійною й іншими видами відповідальності, усі вони впливають одна на одну, суттєво збагачують і доповнюють зміст одна одної. Деякі з цих видів можуть перетинатися зі змістом і сутністю іншого, зокрема за деякими з ознак дуже важко розмежувати політичну, моральну та юридичну відповідальності. По-п'яте, у правничій літературі галузеві види юридичної відповідальності можуть суттєво відрізнятися один від одного, що ставить під сумнів можливість об'єднання їх рис у межах одного родового поняття.

Отже, в українській правовій науці можемо умовно виокремити вісім підходів до визначення поняття юридичної відповідальності. Основним критерієм, який визначає конкретний підхід, є ознака юридичної відповідальності, тобто поняття юридичної відповідальності визначається виходячи з характеристик, що розкривають його зміст.

Водночас вітчизняні науковці обґрунтовують свої погляди з урахуванням структури юридичної відповідальності, оскільки вона розглядається в межах соціальної відповідальності, а також у межах її виявів – позитивного (як відповідальність з огляду на власні переконання) та ретроспективного (як відповідальність з огляду на зовнішній примус).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Иоффе О.С. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – 332 с.
2. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. Очерк теории / С.Н. Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976. – 215 с.
3. Котюк В.О. Теорія права : [курс лекцій] / В.О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підруч. для студ. вищ. навч. заклад.] / О.Ф. Скакун ; Національний ун-т внутрішніх справ. – 2-ге вид. – Х. : Консум, 2005. – 656 с.
5. Вступ до теорії правових систем / [О.В. Зайчук, В.С. Журавський, Н.М. Оніщенко та ін.]; заг. ред. О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко ; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К. : Юридична думка, 2006. – 431 с.

6. Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 квіт. 1996 р. № 5 ; у редакції від 25 трав. 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-96>.
7. Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. – М. : Юридическая литература, 1971. – 240 с.
8. Примак В. Відповідальність як цивільно-правова санкція / В. Примак // Юридична Україна. – 2003. – № 5. – С. 58–59.
9. Про захист прав споживачів : Закон УРСР від 12 трав. 1991р. ; зі змінами та допов. станом на 03 січ. 2015 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 30. – Ст. 379.
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : [навч. посіб.] / П.М. Рабінович ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – 9-е вид., зі змін. – Л. : Край, 2007. – 188 с.
11. Колодій А.М. Загальна теорія держави і права : [навч. посіб.] / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков ; за ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 320 с.
12. Плесьюк О.С. Юридична відповідальність як юридичний факт / О.С. Плесьюк // Другі юридичні читання : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., 18 травня 2005 р. – К. : НПУ, 2005. – С. 109–111.
13. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О.В. Гришук. – К. : Атіка, 2007. – 432 с.
14. Заворотченко Т.М. Юридична відповідальність за порушення прав і свобод людини і громадянина в Україні / Т.М. Заворотченко // Держава і право : зб. наук. пр. Серія «Юридичні науки». – 2002. – Вип. 16. – С. 123–128.
15. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / [Н.І. Карпачова, Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчук та ін.] ; заг. ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчук ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К. : Юридична думка, 2007. – 424 с.
16. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву. Теоретические проблемы / О.Э. Лейст. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 240 с.
17. Харитонов О. Юридична відповідальність: пошук парадигми / О. Харитонов, Є. Харитонов // Про українське право. – 2010. – Чис. 5. – С. 23–29.
18. Машков А. Обґрунтування доцільності двохаспектного погляду на юридичну відповідальність для сучасної правової науки / А. Машков // Про українське право. – 2010. – Чис. 5. – С. 72–82.
19. Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права. Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования / В.Г. Смирнов ; отв. ред. Н.С. Алексеев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – 188 с.
20. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм / П.Е. Недбайло // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 44–53.